

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

СЕРОВА КАТЕРИНА ДМИТРІВНА

УДК 94(477.75):339.14/.37«1861/1914»(043.3)

**ВНУТРІШНЯ ТОРГІВЛЯ В КРИМУ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Одеса – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України та спеціальних дисциплін Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Марциновський Павло Миколайович,
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського,
доцент кафедри історії України
та спеціальних дисциплін.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Гончарук Тарас Григорович,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова,
професор кафедри історії України;

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Донік Олександр Миколайович,
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник відділу
історії України XIX – початку XX ст.

Захист відбудеться «4» червня 2014 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.051.08 Одеського національного університету імені І. І. Мечникова за адресою: 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12, ауд. 9.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова за адресою: 65082, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.

Автореферат розісланий «29» квітня 2014 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

Н. О. Петрова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У сучасній українській історіографії соціально-економічна тематика не лише не втрачає своєї актуальності, але й стає однією з найважливіших у ході осмислення важливих для сучасного суспільства питань. Щоб модернізувати українську економіку, зробити економічні реформи системними, гармонійними і найменш болісними, слід враховувати історичні передумови та реалії періоду інституціонального становлення ринкових механізмів. У зв'язку з цим важливе значення має рубіж XIX – XX ст., увага до якого виявляє багато можливостей для актуалізації історичного досвіду, зокрема й у сфері внутрішньої торгівлі.

Останнім часом на противагу процесу глобалізації в суспільстві й науці відбувається відхід від універсалізму до власної ідентичності. Тому зараз такою актуальною є історична регіоналістика. У сучасній історіографії значне місце займають регіональні дослідження, які значно розширюють знання щодо місцевих особливостей, які впливали на ті чи інші процеси. Детально проаналізовані й вивчені частини одного цілого допомагають створити об'єктивну картину досліджуваної реальності.

Внутрішня торгівля, яка ілюструє розвиток сільського господарства та галузей виробництва, купівельну спроможність населення та впливає на загальний розвиток транспортних шляхів, – є першокласним показником загального соціально-економічного розвитку краю. Не виключення і торгівля на півострові. Дослідження внутрішньої торгівлі в Криму дає змогу вписати відомості про економічний розвиток півострова в загальні процеси, властиві українським землям у XIX – XX ст.

Оскільки в науковій літературі не приділено належної уваги економічному розвитку Криму, то актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю в контексті економіки України XIX – XX ст. розглянути економічні реалії розвитку внутрішнього ринку півострова. Відсутність фундаментальних досліджень, які б охоплювали всі напрямки внутрішньої торгівлі півострова, свідчить про деякі прогалини в історичних знаннях цієї епохи, заповнити які має це дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри історії України та спеціальних дисциплін Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського (ТНУ) і виконана відповідно до держбюджетної науково-дослідної теми «Проблеми соціально-політичної, етнічної та культурної історії України і Криму» (державний реєстраційний № 0101U005419).

Метою дослідження є відтворення комплексної картини функціонування різноманітних форм організації торгівлі на внутрішньому ринку Криму в другій половині XIX – на початку XX ст.

Завдання дослідження визначені відповідно до поставленої мети:

- проаналізувати стан розробки проблеми у історіографії;
- дослідити організаційну та контролюючу системи функціонування внутрішньої торгівлі в зазначений час;
- охарактеризувати способи і засоби доставки і переміщення товарів на внутрішньому ринку Криму;
- проаналізувати характер та особливості ярмаркового і базарного руху в Криму;
- виявити тенденції розвитку стаціонарної торгівлі на півострові;
- дослідити взаємодію всіх форм торгівлі, властивих Криму в другій половині XIX – на початку XX ст.

Об'єктом дослідження визначено соціально-економічний простір Криму в другій половині XIX – на початку XX ст. як цілісну структуру організації торговельно-промислової діяльності, спрямовану на задоволення потреб населення.

Предметом дисертаційного дослідження є організаційний механізм функціонування всієї сукупності форм та об'єктів внутрішньої торгівлі півострова другої половини XIX – початку XX ст.

Хронологічні межі дослідження визначаються, з одного боку, введенням селянської реформи (1861 р.), яка відкрила нові можливості для поширення вільного ринку в усіх сферах суспільства, з іншого, – початком Першої світової війни (1914 р.), яка зруйнувала сформовану інфраструктуру внутрішнього ринку.

Географічні рамки дослідження включають територію Кримського півострова, який через географічне положення відстоїть від материкової частини Таврійської губернії. Цей же чинник зумовив унікальність соціально-економічного розвитку Криму (території сучасних АР Крим та м. Севастополь).

Методи дослідження ґрунтуються на загальнонаукових методах пізнання суспільних явищ (історичний, логічний, порівняльний, дедуктивний, індуктивний, абстрагування) та основних методологічних принципах (об'єктивність, всебічність, історизм). Специфіка дослідження зумовила використання *історико-порівняльного* методу, який дозволив співставити показники розвитку міст півострову з аналогічними даними щодо перебігу торговельних процесів у інших регіонах імперії в широкому часовому і просторовому аспектах, а також вписати менш досліджувані проблеми, що мають певну нестачу досліджень, як зокрема і внутрішня торгівля Криму, в загальне русло процесів. Завдяки використанню *історико-системного* методу вдалося вивчити притаманну кримському ринку інфраструктуру з усіма особливостями та структурними елементами. Тематика дослідження потребувала долучення і *кількісних методів дослідження*, які допомогли відобразити змістовну (кількісну) характеристику усіх ланок внутрішньої торгівлі півострову (кількість об'єктів постійної торгівлі, чисельність купецтва, суми торговельних обігів тощо). *Методи мікроструктурування та історичної топографії* дозволили вивчити міста та населені пункти регіону, як простір для розміщення торговельних закладів.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що:

вперше

– здійснено комплексне дослідження організації і функціонування всієї сукупності атрибутів торговельної інфраструктури Криму в другій половині XIX – на початку XX ст.;

– охарактеризовано способи переміщення і доставки товарів на локальні ринки півострова;

– здійснено спробу вивчення каботажного судноплавства, як важливого способу доставки і переміщення товарів на внутрішньому ринку півострова;

– завдяки використанню репрезентативної джерельної бази проаналізовано періодичну і стаціонарну торгівлю Криму;

– виявлено ярмаркові осередки на півострові в зазначений час;

– виокремлено два ярмаркових райони, які відрізнялися як за асортиментом товарів, так і за обсягами торгів;

уточнено

– роль іноземного судноплавства в насиченні внутрішнього ринку Криму товарами, що не вироблялися на півострові;

– місце споживчих товариств та біржової торгівлі в Криму в справі надання доступних товарів для місцевого населення та розвитку внутрішньої торгівлі досліджуваного регіону;

набуло подальшого розвитку

– вивчення особливостей внутрішньої торгівлі в Криму як складової частини Таврійської губернії;

систематизовано й узагальнено

– чисельність купецтва та кількість об'єктів постійної торгівлі загалом та трактирних закладів зокрема;

– центри розміщення ярмарків, що функціонували в Криму в зазначений час;

складено

– узагальнюючу таблицю кількості купців в містах та повітах Криму, а також визначено їхнє місце в загальній чисельності купецтва та населення Таврійської губернії;

- перелік ярмаркових центрів півострова, що функціонували в досліджуваний період із зазначенням часу заснування та закриття;
- узагальнюючу таблицю, що відображає розвиток кількості трактирних закладів на півострові у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- таблицю, яка узагальнює кількість об'єктів стаціонарної торгівлі на півострові.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали роботи дозволяють суттєво розширити історичну та джерельну базу кримознавства, зокрема його соціально-економічного вивчення, розкрити особливі риси маловідомого корпусу публікацій, урізноманітнити новою інформацією джерельну базу історії України. Матеріали дисертації вже є частиною нових спецкурсів, спецсеминарів, що читаються у ТНУ.

Особистий внесок здобувача. Основні положення, результати дисертаційного дослідження, тексти опублікованих статей розроблені автором самостійно. Стаття «При помощи внешних чувств...» (часопис «Родина», 2013, № 12) написана у співавторстві із П. М. Марциновським. Особистий внесок здобувача становить 60%.

Апробацію результатів дослідження здійснено на 12 міжнародних та регіональних науково-практичних конференціях, серед яких V та VI Міжнародні науково-методичні школи-семінари «Історія торгівлі, податків та мита» (Дніпропетровськ, 2011 та 2012 рр.); IV Міжнародна наукова конференція «Актуальні питання історії, культури та етнографії Південно-Східного Криму» (Новий Світ, 2012 р.); IX та X Міжнародні наукові конференції «Лазаревські читання» (Севастополь, 2011, 2012 рр.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання соціокультурного розвитку Криму: історія та сучасність» (Сімферополь, 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні напрями теоретичних та прикладних досліджень, 2011» (Одеса, 2011 р.); Міжнародна наукова конференція «Ломоносівські читання, 2012» (Севастополь, 2012 р.); а також Міжнародні науково-практичні інтернет-конференції «Науковий потенціал 2011» (Київ, 2011 р.), «Сучасна наука XXI ст.» (Київ, 2011 р.) та щорічні конференції професорсько-викладацького складу ТНУ (Сімферополь, 2011, 2012, 2013 рр.).

Публікації. Основні положення роботи та висновки дисертаційного дослідження викладено у 18 наукових публікаціях, 5 з яких – у провідних фахових виданнях України, 2 – у зарубіжних виданнях, 11 – додатково відображують результати дисертаційного дослідження.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою і завданнями дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (712 найменувань), 6 додатків. Загальний обсяг дисертації – 281 сторінка, із них основного тексту – 193 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** до дисертації обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, методологічну основу, хронологічні та географічні рамки і наукову новизну дисертації. Сформульовано мету та задачі дослідження, охарактеризовано його апробацію та практичне значення.

Перший розділ – «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» – присвячено аналізу розробки проблеми в історіографії, репрезентації джерельної бази, розкриттю методологічних підходів та систематизації понятійних орієнтирів, що надало можливість розкрити завдання, які були поставлені у дослідженні. У **підрозділі 1.1 – «Історіографія питання»** – проаналізовано історіографічну розробленість проблеми. За хронологічною ознакою історіографічна спадщина була розділена на три періоди: дорадянський, радянський та сучасний.

З'ясовано, що перші публікації щодо окремих аспектів внутрішньої торгівлі з'явилися у другій половині XIX ст. Серед основних питань, що вивчалися дослідниками в Російській імперії (І. С. Бліох, М. Х. Бунге, А. Д. Градовський, О. С. Невзоров, І. Х. Озеров, М. І. Туган-

Барановський, В. А. Удинцев, Г. Ф. Шершеневич, О. О. Шипов та ін.), акцент робився на загальні тенденції розвитку торговельно-економічного життя, формуванні та вдосконаленні законодавства щодо торгівлі. Дослідники вивчали роль купецького класу та представницьких організацій цього співтовариства в розвитку внутрішньої торгівлі (О. О. Гушка, Е. С. Лурье), ярмаркову торгівлю (І. С. Аксаков, В. І. Денисов, Я. П. Забело, І. Канделаки). Історіографія проблеми розглядалася переважно в руслі узагальнюючих праць, що характеризували стан економічного розвитку держави в цілому.

Особливістю радянської історіографії питання є недостатність узагальнюючих комплексних робіт із цього предмету, оскільки розроблялися найбільш актуальні для нового ладу проблеми: кооперативне будівництво (П. Пожарський, М. Л. Хейсин, В. Хижняков) та загальноекономічні теми розвитку держави (І. М. Кулишер, М. Є. Слабченко, П. Я. Стебницький, С. Г. Струмилін). Вивчення торгівлі поживалося у 50–60-і рр. ХХ ст. (Ю. К. Авдаков, О. П. Половников, Г. П. Ремезович). Засновником вивчення внутрішньої торгівлі українських земель за часів Російської імперії в українській радянській історіографії по праву вважається І. О. Гуржій. Плідну працю вченого доповнив своїми науковими студіями дослідник Б. А. Кругляк, який розширив тематику та методологію дослідження проблеми. Радянські вчені вивчали такі аспекти внутрішньої торгівлі, як внутрішньо-економічну політику держави, розвиток торгівлі у капіталістичній та імперіалістичній формаціях, аграрний ринок як складову торговельних відносин, купецтво; почалася джерелознавча та історіографічна робота за цими напрямками (В. І. Бовикін, О. М. Боханов, І. Ф. Гіндін, Т. М. Кітаніна, В. Я. Лавричев, К. М. Тарновський, П. О. Хромов, І. Г. Шульга).

Найбільш плідним став сучасний період вивчення внутрішньої торгівлі як важливої складової економічного розвитку. Актуальними стали соціальні, етнічні і гендерні аспекти аналізу комерційної діяльності в ХІХ – на початку ХХ ст. (О. М. Гордуновський, О. М. Донік, Л. Р. Ігнатова, А. О. Маслов, С. В. Новікова, О. А. Пиріг, А. В. Скиданова, Н. А. Терентьева, Ю. А. Хоптяр, В. В. Шевченко).

Питання щодо розвитку внутрішньої торгівлі в Криму були проаналізовані в працях дослідників різних періодів, зокрема Ю. Е. Янсона, М. Е. Бененсона, а також у доробку сучасних вчених Т. Б. Бикової та В. В. Бойка.

Таким чином, історія внутрішньої торгівлі українських земель у складі Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. висвітлювалася в багатьох різнопланових за тематикою та широтою охоплення студіях. Аналіз історіографічної спадщини дослідників різних періодів доводить, що дотепер в історіографії відсутня узагальнююча праця щодо внутрішньої торгівлі в Криму.

Підрозділ 1.2 – «Джерельна база дослідження» – відображає результати архівної та бібліографічної евристики, що була проведена дисертантом у фондах державних архівів та бібліотеках України та Росії. Усі джерела, використані у дослідженні, поділені за видовими ознаками: нормативно-правові документи, діловодна документація (звіти губернатора, градоначальників, органів міського врядування, накази, інструкції), статистичні, довідкові та інформаційні матеріали, періодика.

Найінформативнішими серед фондів Державного архіву в АР Крим є матеріали канцелярії Таврійського губернатора (ф. 26), Таврійської казенної палати (ф. 68), а також фонди органів місцевого управління Сімферопольської (ф. 61), Євпаторійської (ф. 528) і Перекопської повітових земських управ (ф. 434), Бахчисарайської (ф. 489), Євпаторійської (ф. 518), Карасубазарської (ф. 169), Керч-Єнікальської (ф. 348), Сімферопольської (ф. 183) дум тощо. Для аналізу шляхів надходження товарів на внутрішній ринок Криму, асортименту іноземних товарів і каботажного судноплавства використані документи з фондів митниць.

Безпосереднє значення для дисертації мали справи з фондів Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург). Серед них: звіти Таврійського губернатора, Севастопольського та Керч-Єнікальського градоначальників, що зберігаються у фондах Ради міністра внутрішніх справ, 1804–1916 (ф. 1281), Канцелярії МВС, 1812–1917 (ф. 1282),

Департаменту загальних справ МВС, 1902–1917 (ф. 1284), які надали змогу систематизувати соціально-економічні події, що відбувалися в Криму в зазначений час.

Статистичні, довідкові джерела (пам'ятні книги, кишенькові календарі, Новоросійські календарі), путівники та торговельна реклама, що містилася в них, дозволяють отримати додаткову інформацію щодо особливостей торговельного життя на півострові.

Таким чином, репрезентативна джерельна база, яка включає широкий спектр різноманітних джерел, надає змогу вирішити завдання, що поставлені у дослідженні.

У підрозділі 1.3 – «**Методологічні основи дисертації та понятійний апарат дослідження**» – наголошується, що поставлена в дисертації мета зумовила використання багатьох апробованих методів і підходів історичного дослідження, традиційних для історико-економічної тематики. Тісний взаємозв'язок з категорійним апаратом гносеології визначив звернення до матеріалістичної діалектики як до методологічної основи дослідження. Застосований *хорологічний підхід* якнайкраще підходить для таких об'єктів вивчення, як Крим, оскільки надає можливість виокремлювати в основну структурну домінуючу простір, а не час. Застосування *системного підходу* уможливило дослідження внутрішньої торгівлі півострова як цілісної структури із властивими їй одномасштабними компонентами, закономірностями і перспективами розвитку.

У дослідженні логічно поєднані і застосовані як загальнонаукові (аналіз та синтез, дедукція та індукція, ідеалізація, ототожнення та ін.), так і спеціально-історичні методи дослідження. *Історико-порівняльний метод* дозволив виявити подібності між роботою ярмарків та крамниць на півострові і на інших українських територіях, що входили до складу Російської імперії. Завдяки використанню інструментарію *квантитативної історії* або *кліометрики* вдалося виявити змістовні характеристики об'єкта дослідження (чисельність купецького класу і дрібних торговців, кількість об'єктів стаціонарної та тимчасової торгівлі). Застосування *методів історичної топографії* та *мікроструктурування* надало змогу вписати торговельні об'єкти у простір міст регіону. Наголошено, що робота має комплексний міждисциплінарний характер, у зв'язку з чим виникає необхідність складання наукового інструментарію дослідження. У підпункті розкриті основні дефініції, що використовувалися у дослідженні.

Другий розділ – «Організація внутрішньої торгівлі в Криму в другій половині XIX – на початку XX ст.» – присвячено аналізу організаційно-контролюючого механізму внутрішньої торгівлі на півострові в другій половині XIX – на початку XX ст. У підрозділі 2.1 – «**Організація і контроль у сфері торгівлі Криму**» – охарактеризовані загальні принципи функціонування внутрішньої торгівлі на півострові: законодавчі акти, постанови органів місцевого врядування щодо контролювання торговельного процесу в регіоні. Акцентована увага на участі поліцейських чинів та місцевих урядовців, що слідкували за перебігом торговельних дій. Організаційний механізм внутрішньої торгівлі в Криму функціонував на двох рівнях: державному, на якому визначали загальний вектор розвитку торговельно-економічного життя держави, і місцевому, де опрацьовували основні особливості та координати функціонування торгівлі в конкретному місці: волості, поселенні, місті. Регулювати хід торгівлі і наглядати за нею мали безпосередньо на місцях шляхом злагодженої роботи базарні доглядачі, поліцейські чини, торговельна депутація і члени управ. Контроль за правильністю провадження торгівлі поширювався і на якість продукції, що продавалася із торговельних закладів. Охарактеризовано кількість кредитних установ, що надавали фінансову підтримку торговельній діяльності населення півострову.

У підрозділі 2.2 – «**Кадрове забезпечення інфраструктури внутрішнього ринку півострова**» – проаналізовано діяльність та роль місцевого купецтва та дрібних торговців. З'ясовано, що у містах Криму здійснювали свої торговельні операції приблизно 80% гільдійського купецтва півострову. У сільській місцевості за кількістю купців виділялися Феодосійський, Сімферопольський та Ялтинський повіти, однак кількість купців у повітах не перевищувала 19% від загальної кількості купців регіону. Питома вага купецького класу в загальному складі населення упродовж досліджуваного періоду скоротилася з 1,6% у 60-і рр.

XIX ст. до 0,3% у 1914 р. На півострові було сконцентровано більше половини купців Таврійської губернії. Найбільшим цей показник був на початку XX ст. – 81,8% від загальної чисельності купецтва у губернії. Кількість дрібних торговців в декілька разів перевищувала чисельність гільдійського купецтва, але реальні показники кількості торговців не відображені в жодному джерелі. Незважаючи на чисельну перевагу дрібних торговців на півострові, 80% обігового капіталу, задіяного у торговельних процесах Криму, належало гільдійським купцям. За етнічною приналежністю серед гільдійського купецтва превалювали євреї, руські, татари, вірмени, греки, німці та ін.

У підрозділі 2.3 – «Способи переміщення і доставки товарів на внутрішньому ринку Криму» – розглянуті основні способи та засоби переміщення товарів на півострові. Географічне розташування Криму сприяло різноманіттю способів доставки товарів споживання на локальні ринки регіону. У другій половині XIX ст. звичайними для півострова були водні та сухопутні шляхи сполучення, які конкурували між собою. Гужовий транспорт відігравав роль засобу переміщення товарів місцевого та загальнодержавного виробництва на великі ринки і базари регіону. Залізницею до Криму привозили великогабаритні та місткі товари російського виробництва. Головними пунктами призначення привізних товарів були Севастополь, Феодосія, а також Сімферополь. Незважаючи на високі об'єми перевезень, на внутрішньому ринку залишалося не більше 20% вантажів, що перевозилися залізницею. Каботажне судноплавство слугувало швидкому переміщенню товарів на локальні ринки Криму і насичувало торгівлю товарами російського та місцевого виробництва. Об'єми товарів, що перевозилися каботажем, постійно зростали. Вантажі на ринки півострову вивозилися здебільшого з Євпаторії та Феодосії. Основними портами-споживачами були Севастополь та Ялта. Каботаж допомагав вивозити товари, що вирощувалися та виготовлялися у районі, та завозити ті матеріали, потреба в яких відчувалася у регіонах.

Іноземне судноплавство забезпечувало попит заможного місцевого населення та відпочивальників на півострові товарами європейського походження. Частка іноземних товарів на внутрішньому ринку Криму була незначною та не перевищувала 4% від загального товарообігу портів.

У третьому розділі – «Періодичні форми торгівлі в Криму в другій половині XIX – на початку XX ст.» – висвітлені процеси зародження, функціонування та розвитку ярмаркової та базарної форм торгівлі на півострові. **У підрозділі 3.1 – «Ярмаркова торгівля на півострові»** – вивчається історія появи ярмаркових центрів на півострові та етапи їхньої модернізації. Встановлено, що Кримська війна значно змінила вигляд ярмаркової торгівлі Криму. Для післяреформеного періоду характерним було переміщення центрів ярмаркової торгівлі в невеликі населені пункти, що зумовило збільшення кількості дрібних ярмарків. В досліджуваний період на території півострова функціонувало 19 ярмаркових центрів. З усіх зазначених ярмарків регіону тільки щорічні торги у Вірменському Базарі і селищі Ємельянівка за своїми обігами досягали рівня губернських. Інші ярмарки мали місцеве значення як за асортиментом і обсягом товарів, так і за тривалістю ярмаркового торгу.

Географічна своєрідність Криму, а також особливості ярмаркової торгівлі надають можливість розділити ярмарки півострова на два ярмаркові райони, що сформувалися наприкінці XIX – на початку XX ст. Ярмарки Північного району (Перекопський, Євпаторійський, частина Феодосійського і Сімферопольського повітів) були тваринницькими, тому тут бракувало мануфактурних, галантерейних та бакалійних товарів, овочів, фруктів і винограду. Характерною особливістю регіону був оптовий і контрактний продаж товарів. Обіг північних ярмарків був значно вищим, ніж у Південному ярмарковому районі. Особливостями Південного ярмаркового району (частина Сімферопольського та Феодосійського повітів) були сільськогосподарська орієнтація, базарний спосіб ведення торгівлі, відсутність оптових закупок і контрактів. Виняток становив лише ярмарок у поселенні Ічки, запроваджений як оптовий.

У підрозділі 3.2 – «Базарна форма торгівлі в другій половині XIX – на початку XX ст.» – наголошено, що джерельна база вивчення базарної торгівлі дуже обмежена. В умовах недостатньої розвиненості стаціонарної торгівлі і малої кількості ярмаркових центрів сільські базари мали важливе значення для місцевих жителів, адже надавали можливість купувати і продавати продукцію на місці без витрат на транспортування. У той самий час міські базари були складовою частиною торговельних процесів у містах: насичали постійні торговельні заклади продуктами місцевого виробництва, надавали можливість населенню місць купувати необхідні у побуті продукти харчування за доступними цінами. Мережа сільських базарів не покривала 20% усіх селищ Криму. Доведено, що на початку XX ст. Таврійська губернія за кількістю базарних місць посідала останнє місце серед інших українських губерній, що було пов'язано з низькою щільністю населення, особливостями господарського освоєння краю, а також із концентрацією торгівлі у великих і портових містах півострова.

Четвертий розділ – «Стаціонарна торгівля на півострові в другій половині XIX – на початку XX ст.» – містить аналіз умов, закономірностей та особливостей функціонування на півострові постійної форми торгівлі. У підрозділі 4.1 – «Види стаціонарної торгівлі в Криму» – позначено, що поглиблення і розширення внутрішнього ринку, яке розпочалося з другої половини XIX ст., простежується передусім у функціонуванні стаціонарної торгівлі. Наймасштабнішим об'єктом постійної торгівлі міста був ринок. Ринкова торгівля здійснювалася щодня за умови обов'язкового придбання торговельних документів відповідно до роду й обсягу торгівлі. Ринкові площі зростали одночасно із збільшенням чисельності населення міст. Тому органи місцевого врядування купували додаткові землі для розширення площ (Ялта), засновували нові ринкові площі (Керч, Феодосія), відокремлювали деякі види торгівлі (кінні та тваринні базари, продаж опалювальних та будівельних матеріалів) (Сімферополь, Севастополь).

Окрім ринку, діяли магазинна та крамнична торгівля, а також продаж з трактирних закладів та шинків. Торгівля загалом була зосереджена у центральній частині міста. На околиці виносилася оптова торгівля зі складів (опалювальні речовини, будівельні матеріали, спиртні напої). Усі заклади відкривалися після узгодження з органами місцевого врядування відповідності місця санітарним умовам та отримання відповідних дозволів на ведення торгівлі. Відкриття нових трактирних закладів потребувало дозволу поліції. На прикладі простору міст проаналізовано розміщення торговельних об'єктів, часи, етнічні та релігійні особливості роботи.

У підрозділі 4.2 – «Функціонування і розвиток стаціонарної торгівлі в Криму» – наголошено, що розвиток мережі об'єктів стаціонарної торгівлі, залежав від багатьох чинників, якими є зростання чисельності населення, його господарська зайнятість, загальний рівень економіки і промисловості в регіоні, розвиненість транспортної системи, близькість до сільськогосподарських центрів і місць виробництва, а також активність місцевого населення. Географічне розташування і господарські особливості міст Криму створювали різні умови для розвитку стаціонарної торгівлі. Важливе значення для торгівлі мали економічні і політичні реалії, а також стабільність міждержавного діалогу. Простежено взаємозв'язок між соціально-економічними показниками та кількістю торговельних закладів на півострові. Найбільш гармонійно розвивалися торговельні процеси у градоначальствах, а також Феодосійському, Євпаторійському та Сімферопольському повітах. Для Перекопського повіту були характерні більш повільні темпи розвитку.

З'ясовано, що за кількістю об'єктів на внутрішньому ринку дрібна торгівля переважала над купецькою. Проте обіговий капітал і суми прибутків вищими були серед власників, що працювали за гільдійськими посвідченнями. У містах розвивалася переважно ринкова і крамнична торгівля різноманітними товарами. За кількістю об'єктів постійної торгівлі та обігами вирізнялися Севастополь, Сімферополь, Керч та Феодосія. У волостях півострова здебільшого функціонували дрібні крамниці, що спеціалізувалися на продажу

мануфактурних і бакалійних товарів, а також трактирні заклади. За кількістю торговельних закладів вирізнялися Євпаторійський та Феодосійський повіти.

ВИСНОВКИ

узагальнюють результати дослідження, які зводяться до наступних положень:

1. Історіографічний аналіз наукової розробки проблеми дає підстави стверджувати, що тема внутрішньої торгівлі в Криму в другій половині XIX – на початку XX ст. не була предметом спеціального наукового дослідження. Всебічне вивчення репрезентативного корпусу опублікованих (періодика, статистичні, довідкові видання, нормативно-правові акти) та архівних джерел архівів Росії та України дозволило вперше реконструювати внутрішню торгівлю в Криму, як цілісну систему з притаманними їй підсистемами та мікроструктурами.

2. У ході вивчення джерел та аналізу літератури встановлено, що основою організаційного механізму внутрішньої торгівлі була законодавча база, яка задавала координати розвитку торговельних процесів у державі та доповнювалася постановами місцевих органів врядування, що відображали особливості соціально-економічних та етнічних реалій півострова. Контрольні функції щодо торгівлі виконували органи місцевого врядування, поліцейські чини, чиновники Казенної палати губернії, а також базарні наглядачі та санітарні лікарі.

3. Під час вивчення особливостей транспортної мережі півострову в зазначений час з'ясовано, що сукупність наземних та морських способів доставки сприяли насиченню внутрішнього ринку Криму тими товарами, що не вироблялися в регіоні. Встановлено, що іноземні товари, що були представлені у внутрішній торгівлі, мали виключно допоміжне значення і в загальному обігу торгівлі посідали скромне місце. Залізні дороги використовувалися як транзитні шляхи для вивезення товарів за кордон. На внутрішньому ринку залишалося не більше 20% від загальної кількості вантажів, що перевозилися залізницею. Гужовий спосіб у межах малої території Криму був незамінним у процесах перерозподілу товарів серед локальних ринків. Найбільш доступним способом перевезення товарів на півострові було каботажне судноплавство. Географічні умови Криму призводили до активної співпраці і використанню усіх доступних для населення способів доставки та переміщення товарів.

4. Ярмаркова торгівля Криму, що активно розвивалася з 20-х рр. XIX ст., у другій половині століття переміщається вглиб регіону: з торговельно-промислових міст у селища. У зв'язку зі зміною традиційних ярмаркових місць ярмарки ставали дрібнішими, їх кількість збільшувалася. Наприкінці XIX ст. в Криму за характером торгівлі на ярмарках, обігом, асортиментом товарів сформувалися два ярмаркові райони: Північний (Євпаторійський і Перекопський повіти) і Південний (Сімферопольський та Феодосійський повіти). Основними характеристиками ярмарків Північного району були високий обіг продажу, наявність спеціалізації (худоба, зерно), укладення контрактів. Для Південного ярмаркового району характерним було поєднання стаціонарної торгівлі з ярмарковою, малий обіг продажу, відсутність спеціалізації, базарний характер ярмаркової торгівлі. Базарна торгівля наряду з ярмарками була основним торговим осередком у сільській місцевості Криму. Однак базари охоплювали менше 20% усієї місцевості регіону.

5. Розвиток стаціонарної торгівлі на півострові залежав від загального економічного положення регіону та зростання чисельності населення. Встановлено взаємозв'язок між модернізацією транспортної інфраструктури та поживленням торговельної діяльності населення. Найбільш розвиненою постійна торгівля була у містах, де динамічно збільшувалася кількість магазинів, крамниць та крамничок, а також трактирних закладів та шинків. У сільській місцевості, де превалювало мусульманське населення, за кількістю об'єктів вирізнялися кав'ярні, у містах, де переважало населення християнського віросповідання, – шинки та трактири.

6. Періодичні та стаціонарні форми торгівлі розвивалися паралельно та доповнювали одна іншу. Ярмарки та базари найбільше значення мали для сільського населення півострову, тоді як постійна торгівля найбільш розвиненою була у містах Криму. Із розвитком торгівлі ярмарки переміщувалися туди, де окремі торговельні заклади не могли задовольнити попит населення. Розвиток транспортної мережі Криму значно пожвавив крамничну і магазинну торгівлю у містах, у той самий час призвів до збільшення кількості ярмаркових центрів, зокрема вздовж залізничного полотна.

Особливе значення торгівлі на рубежі XIX – XX ст. полягає в тому, що вона стимулювала розвиток культури. Завдяки злагодженим діям усіх учасників ринку (виробників, споживачів, постачальників) у повсякденне життя населення входили новинки прогресу й техніки і посідали в ньому важливе місце, формуючи не лише щоденні потреби, але й смаки суспільства. Внутрішня торгівля Криму впродовж розглянутого періоду схожа на живий організм, здатний пристосовуватися до нових умов у суспільстві й державі. Злагожене функціонування внутрішньої торгівлі забезпечувалося на всіх рівнях – державному, місцевому, виробничому. Державна законотворча діяльність у галузі торговельного права, а також створення мережі кредитних установ, діяльність органів місцевого врядування щодо забезпечення належної організації і контролю торгівлі, прагнення виробничої галузі не лише насичувати внутрішній ринок необхідними товарами, але й передбачати попит сприяли органічному розвитку внутрішньої торгівлі півострова в другій половині XIX – на початку XX ст.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

у фахових виданнях України:

1. Серова Е. Д. Ярмарочная торговля Крыма во второй половине XIX в. / Е. Д. Серова // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 214. – С. 120–123.
2. Серова Е. Д. Торговая инфраструктура городов Крыма в 60–80-х гг. XIX в. / Е. Д. Серова // Історія торгівлі, податків та мита : [зб. наук. праць] / Акад. митної служби України. – 2012. – № 1. – С. 86–93.
3. Серова Е. Д. Ярмарочная торговля в Крыме в начале XX в. / Е. Д. Серова // Таврійські студії. – 2012. – № 2. – С. 110–115.
4. Серова К. Д. Способи доставки та переміщення товарів внутрішнього споживання в Крыме у другій половині XIX – на початку XX ст. / К. Д. Серова // Історія торгівлі, податків та мита : [зб. наук. праць] / Акад. митної служби України. – 2012. – № 2. – С. 92–99.
5. Серова К. Д. Питання організації та контролю на внутрішньому ринку Крыма у другій половині XIX – на початку XX ст. / К. Д. Серова // Культура народов Причерноморья. – 2013. – № 251. – С. 121–125.

у зарубіжних виданнях:

6. Марциновский П. Н. «При помощи внешних чувств...» / П. Н. Марциновский, Е. Д. Серова // Родина. – 2013. – № 13. – С. 113–115.
7. Серова Е. Д. Провинциальные ярмарки Российской империи в XIX – XX вв. / Е. Д. Серова // Социально-гуманитарный вестник Юга России. – 2013. – № 6. – С. 7–13.

публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

8. Серова Е. Д. Заведения трактирного промысла Крыма во второй половине XIX в. / Е. Д. Серова // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. – 2011. – Т. 24 (63). – № 2. – С. 111–121. – (Сер. : «Истор. науки»).
9. Серова Е. Д. «Памятные книги Таврической губернии» как источник по истории внутренней торговли Крыма 60–90 гг. XIX века / Е. Д. Серова // Сборник научных трудов по матер. международной научно-практической конференции «Современные направления

теоретических и прикладных исследований 2011» (15–28 марта 2011) / Одесский национальный морской университет. – Одесса, 2011. – Т. 30 : Искусствоведение, архитектура и строительство, история. – С. 77–79.

10. Серова Е. Д. «Памятные книги Таврической губернии» как источник по истории внутренней торговли Крыма 60–90 гг. XIX в. / Е. Д. Серова // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. – 2011. – Т. 24 (63). – № 1. – С. 163–170. – (Сер. : «Истор. науки»).

11. Серова Е. Д. Торговая реклама как источник по вопросам изучения внутреннего рынка Крыма второй половины XIX – начала XX вв. / Е. Д. Серова // «Науковий потенціал 2011» : матер. Сьомої міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (21–23 берез. 2011 р.) / Ін-т наукового прогнозування : у 2 ч. – К., 2011. – Ч. 2. – С. 23–26.

12. Серова К. Д. Особливості ярмаркової торгівлі Криму у другій половині XIX – на початку XX ст. / К. Д. Серова // «Сучасна наука XXI ст.» : матер. Сьомої міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (16–18 черв. 2011 р.) / Ін-т наукового прогнозування : у 3 ч. – К., 2011. – Ч. 3. – С. 47–50.

13. Серова Е. Д. Локальные рынки Юго-Восточного Крыма во второй половине XIX века / Е. Д. Серова // Актуальные вопросы истории, культуры и этнографии Юго-Восточного Крыма : матер. IV Международной научной конференции / Новосветский поселковый совет. – Новый Свет, 2012. – С. 119–126.

14. Серова Е. Д. Роль каботажного судоходства в наполнении внутреннего рынка Крыма во второй половине XIX века / Е. Д. Серова // Матер. ХLI научной конференции профессорско-преподавательского состава, аспирантов и студентов «Дни науки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского» / Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского. – Симферополь, 2012. – С. 46–47.

15. Серова Е. Д. Торговая инфраструктура городов Крыма в 60–70 гг. XIX в. / Е. Д. Серова // П'ята міжнародна наукова школа-семінар «Історія торгівлі, податків та мита» (27–28 жов. 2012 р.) : [тези допов.] / Академія митної служби України ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – С. 63–64.

16. Серова Е. Д. Фальсификация продуктов питания на внутреннем рынке Крыма во второй половине XIX – начале XX вв. / Е. Д. Серова // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. – 2012. – Т. 25 (64). – № 1. – С. 172–177. – (Сер. : «Истор. науки»).

17. Серова Е. Д. Фальсификация продуктов питания на внутреннем рынке Крыма во второй половине XIX – начале XX века / Е. Д. Серова // Международная научная конференция студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов – 2012» : [тезисы докл.] / Филиал Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова в г. Севастополе. – Севастополь, 2012. – С. 281–282.

18. Серова К. Д. Торгові підприємці Криму у другій половині XIX – на початку XX ст. / К. Д. Серова // Шоста міжнародна наукова школа-семінар «Історія торгівлі, податків та мита» (11–12 жов. 2012 р.) : [тези допов.] / Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – С. 39–41.

АНОТАЦІЯ

Серова К. Д. Внутрішня торгівля в Криму в другій половині XIX – на початку XX ст. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса, 2014.

Дисертація є першим комплексним дослідженням з історії функціонування внутрішньої торгівлі в Криму в другій половині XIX – на початку XX ст. На підставі аналізу історіографічного доробку вчених, репрезентативного комплексу джерел охарактеризовано

сукупність мікроструктур, які складають цілісний механізм функціонування внутрішньої торгівлі в Криму. У чотирьох розділах дисертації розглянуто історіографію та джерельну базу, репрезентовано використані методологічні прийоми, систематизовано понятійний апарат дослідження. Охарактеризовані організаційна та контролююча системи, проаналізовані способи переміщення товарів на локальні ринки регіону. Досліджена історія започаткування та розвитку різних форм торгівлі. Вперше виявлено ярмаркові осередки на півострові.

Ключові слова: Крим, внутрішня торгівля, купці та торговці, періодична та постійна форми торгівлі, ярмарки, каботажне судноплавство.

АННОТАЦІЯ

Серова Е. Д. Внутренняя торговля в Крыму во второй половине XIX – начале XX вв. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса, 2014.

Диссертация является первым комплексным исследованием по истории функционирования внутренней торговли в Крыму во второй половине XIX – начале XX в. На основании анализа историографического наследия ученых, обширного комплекса архивных источников, статистических, справочных материалов, а также нормативно-правовых документов и периодических изданий охарактеризована совокупность атрибутов, подсистем и микроструктур, которые составляют целостный механизм функционирования внутренней торговли в Крыму. Актуальность темы обусловлена отсутствием фундаментальных исследований, посвященных заявленной проблеме и необходимостью в контексте экономики Украины XIX – XX вв. изучить экономические реалии развития внутреннего рынка полуострова.

В четырех разделах диссертации рассмотрены историография и источниковая база, представлены используемые в работе методологические приемы, систематизирован понятийный аппарат исследования. Осуществлено комплексное изучение организации, контролирования и функционирования всей совокупности атрибутов торговой инфраструктуры Крыма: законодательной базы, финансовых учреждений, кадровой инфраструктуры.

Проанализированы способы перемещения и доставки товаров на локальные рынки региона. Установлено, что иностранные товары, представленные на внутреннем рынке, имели исключительно вспомогательное значение. Доказано, что наиболее доступным способом перемещения грузов на внутреннем рынке региона было каботажное судоходство. Гужевой транспорт осуществлял доставку товаров из портовых и крупных городов в отдаленные селения. Железные дороги преимущественно использовались как транзит для экспорта. Для внутреннего рынка Крыма предназначалось не более 20% грузов, перевозимых по железным дорогам.

Впервые исследована история зарождения и развития постоянной и периодической форм торговли. Установлено, что первые ярмарки на полуострове были учреждены в 20-х гг. XIX в. Предложено деление ярмарочного движения в Крыму на ярмарочные районы, в зависимости от оборотов и характера торговли. Выделено два ярмарочных района: Северный (Перекопский, Евпаторийский уезды и северная часть Феодосийского уезда) и Южный район (Симферопольский уезд и южная часть Феодосийского уезда). Установлено, что для ярмарок Северного района были характерны оптовые и контрактные продажи, высокие объемы продаваемой продукции (зерно и скот). Особенностью Южного ярмарочного района были невысокие обороты продаж и базарный способ ведения торговли.

Установлено, что базарная сеть охватывала не более 20% селений полуострова и была одной из самых незначительных на украинских землях, которые во второй половине XIX –

начале XX вв. входили в состав Российской империи. Изучены особенности функционирования и разновидности заведений стационарной торговли.

Обосновано, что периодическая и стационарная торговля развивались параллельно и дополняли друг друга. Установлено, что количество объектов мелочной торговли превалировало над купеческой, однако оборотный капитал и прибыль были выше среди заведений, открытых по гильдейским свидетельствам. Доказано, что в городах активно развивались все формы стационарной торговли: рынок, заведения трактирного промысла (трактиры, питейные, харчевни, погреба вин и др.), магазины и лавки с продажей продовольственных и мануфактурных товаров. В волостях преимущественно функционировали небольшие лавки, открытые по документам мелочного торгога, с правом продажи бакалейной и мануфактурной продукции, а также трактирные заведения.

Впервые на основе широкого спектра источников составлены обобщающие таблицы с количественными показателями численности купечества, торговых и трактирных заведений на полуострове. Составлен перечень ярмарочных центров с годами функционирования и локализацией на территории полуострова.

Ключевые слова: Крым, внутренняя торговля, купцы и торговцы, периодическая и стационарная формы торговли, ярмарки, каботажное судоходство.

SUMMARY

Serova K. D. Internal trade in the Crimea during the second half of XIX – early XX centuries. – Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Historical Sciences degree on speciality 07.00.01 – history of Ukraine. – Odessa I. I. Mechnikov National University, Odessa, 2014.

The dissertation is the first complex investigation of the history of the functioning internal trade in the Crimea during the second half of XIX – early XX century. It is based on the analysis of historiographical scientists' heritage, a vast complex of sources. The investigation characterizes microstructures that make an integral mechanism of functioning of internal trade in the Crimea. The dissertation consists of four parts: historiography and source base, description of methodological techniques, prepared conceptual framework of the investigation. The author has explored complex study of the organization, control and operation of all the attributes of the trading infrastructure of Crimea. The ways of transportation and delivery of goods to local markets in the region are analyzed in the work. Foundation and development of different forms of trade are explored in the dissertation. Fair-trade centers on the peninsula are discovered for the first time.

Keywords: Crimea, internal trade, merchants and traders, permanent and temporary forms of trade, fairs, short-sea shipping.